

ՄԻԱԼՆԵՐ ԶՆՔՈՒՇԻ ԺԹ. ԴԱՐՈՒԻ ՎԱՆԱՅԱՅՐ—ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԺԹ. դարուն Զնքուշն ու ա՛նոր վանքը ունեցած են երեք առաջնորդ-վարձապետներ՝ Ատիշցի Կարապետ Վարդապետ (1792-1836), Տիգրանակերտցի Պաղտատար Վարդապետ (1836-1873) եւ Մալաթիացի Միհաս Վրդ. Ամրիկեան (1873-1895) :

Առաջինը եղած է սրբակապ եւ ճշմարտ, երկրորդը՝ շինարար, իսկ երրորդը, որ մեքենակաւորէն յաջորդած է Պաղտատար Վարդապետին, ինքզինք կոչած է «անւանական», «առանց արքունի չորմարտակի», Պատրիարքական կոնդակի եւ ոչ ժողովրդեան իսկ խնդրանքով գէթ փոխուլայ մի ի ձեռնին», «մի միայն ճոն դա՛նուելու համար» (Եր. Զեռ. Թիւ 2796, կողք եւ էջեր 206, 243, 271, 363, եւյն.) : Ընթերցողին կը թողունք յարմար ածական մի դտնել այսպիսի «առաջնորդ վանահայր»ի : Իւ մենք կ'անցնինք մեր նիւթին — այս երեքին պաշտօնավարութեանց ժամանակաշրջաններուն մասին ըսնաւոր-պատմագիրներու կողմէ գրուած սխալներուն... :

Այս երեք վանահայր-առաջնորդներէ՛ մէկին կամ միւսին պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջանին մասին, քնքեւ սխալ՝ եր գործած են՝ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար, Բ.), Նորայր Եպո. Մովսէս (Միտն, 1957 Թ. 10-11), Կոյնիւն Մինաս Վրդ. Ամրիկեան (Եր. Զեռ. Թիւ 2796), իսկ Ծանր սխալներ՝ երեքին ալ մասին եւ աւելին՝ Տոբթ. Հ. Հ. Ոսկեան (Հանդէս Ամսօրեայ, 1961, Թ. 1-4) եւ Վահէ Հայկ (Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաւար, էջ 182, 277-278) :

Այսինքն թէթեւ սխալներէն :

Միհաս Վրդ. Ամրիկեան, «ի դիտութիւն

րանստիրացոյ» (Եր. Զեռ. Թ. 2796, կողք) գրած իր «կենսագրութեան» մէջ երկու տեղ Կարապետ Վարդապետի պաշտօնավարութեան տարիներու թիւը՝ «ամօք Հնդաւ եւ քառասուն» (Անդ, էջ 53) եւ «քառասուն եւ Հինգ տարի Հոչակաւոր բարի վարուք եւ լաւ պաշտօնավարութեամբ» (Անդ, էջ 212) գրած է :

Թէեւ կրկնուած, բայց սխալ ըլլալէ չ'դադրիր այս 45 թիւը՝ Կարապետ Վարդապետի պաշտօնավարութեան տարիներու մասին (տապանագիրն ալ գրուած է մահէն 38 տարի ետք), ա՛նոր մահէն (1836) 12 տարի ետքը մեր վանքն եկած եւ 38 տարի ետքն ալ ա՛նոր աթոռին միտն : անարժանաբար բազմած «անուանական» շփոթահայր-առաջնորդի մը կողմէ :

Մենք, աներկմտաբար, ճիշդ կ'ընկուտե՛նք մեր վանքին արժանահաւատ պատմագիր Տ. Մովսէսի՝ Կարապետ Վարդապետի պաշտօնավարութեան սկզբին մասին գրած թուակնի՝ 1792-ը (ինչպէս իր գրած երկուքուկէս դարու-1561-1808-պատմագրութեան մէջ յիշած բոլոր թուակնիները), զոր օրինակած եւ որդեգրած են անխտիր բոլոր բանասէրները՝ «Թորոս Աղբար» Բ.էն : Կարապետ վախճանած է 1836 Հոկտ. 21ին, որով ան պաշտօնավարած է 44 տարի և, մէկուկէս ամիս-Մեպոտ. 8, 1792-Հոկտ. 21, 1836 :

Մեր այս անխախտ համոզումը կը հիմնաւորուի ոչ այնքան Տ. Մովսէսի կողմէ այդ թուակնը երկու անգամ յիշուելուն, որքան այդ յիշատակութեանց հետ կապուած հանգամանքներու, միայն : Այսպէս, Տ. Մովսէս կը գրէ.

«ՌՄԽԱ (1792) թուակնի տարին վախ-

Հանեցաւ Յովհաննէս Վարդապետը, Սեպտ. 8ին եւ թաղուեցաւ Ձնքուչի մէջ, Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Հովանոյն ներքեւ: Այս ՌԻՄԱ (1792) թուականին անոր տեղը յաջորդեց Տէր Կարապետ ճշնող վարդապետը...» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 461):

Այս Հատուածին նախորդող երկար պարբերութեան մէջ Տ. Մովսէս գրած էր.

«ՌԻՄ (1791) թուականի տարին գնացինք Ս. Էլմիածին, Հայրապետութեանը օրով Տէր Ղուկասին, որ յոյժ մխիթարած, պատուով ընդունեց (մեզ) եւ Յովհաննէս Վարդապետը եպիսկոպոս օրհնեց...» (Անդ.):

Կը տեսնուի թէ Տ. Մովսէսը ո՛չ միայն ժամանակակից էր երկու վանահայր-առաջնորդներուն, եւ ակնատեսն էր գրած գէպ-ընդուն, այլեւ աջակից, ուղեկից Յովհաննէս Վարդապետին: Եթէ այս վերջինը խժանանած ըլլար 1791ին, բաւերու մէջ ոչ միայն մեր պատմիչը յաջորդ նախագաստութիւնը կը սկսէր ձևով տարբերուի:

Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց ըրած է երկու սխալ, երկուքն ալ թիկեմ:

Անոր առաջին սխալը կը վերաբերի Պաղտատար Վրդ.ի պաշտօնավարութեան, տուիներու թւոյն: Ան մեր վանքին դուռագտահարիքը գրելու փորձն ըրած չէ, ինչպէս մեր վանքի մասին որոշ միւս սխալական բանասերները, ալ Պաղտատար Վարդապետի մասին միայն ըսած է «40 տարի շաբաթական պաշտօն վարած է...»: Արդարեւ թեթեւ սխալ մը: Պաղտատար Վրդ.ի պաշտօնավարութիւնն սկսած է 1836 Հոկտ. 21ին եւ տեւած մինչեւ իր մահը՝ 1873 Մարտ 8: Ուրեմն, ան պաշտօնավարած է 36.5 տարի: Հայրենասէր բանահաւաք վարդապետը նոյնիսկ կրնար սխալած չհամարուել, եթէ փոխան «Հարունակ»ի դէպք «Ծոտաւորապէս»:

Անոր երկրորդ սխալն ալ, կարելի է ըսել, ակամայ անտեսում մըն է: Շարունակելով իր ներքողը Պաղտատար Վրդ.ի մասին կը գրէ. «...եւ Հայք (իմա՝ Պաղտատար) եւ

Սուրբ Հայերը) ամէն պատարագին կը յիշեն անոր անունը ի կարգի Հանգուցեալ րարունապետաց եւ շինողաց սուրբ եկեղեցւոյ եւ իւր գերեզմանին ալ ուխտի կ'երթան...» (Անդ, էջ 188): Այս Հատուածին առաջին մասն ալ կրնար ճիշդ նկատուիլ, ինչէն Ձնքուչիներս մեր եկեղեցւոյ մէջ, Պաղտատարէն առաջ կամ ետքը, բաղմամբ: Հանգուցեալ րարունապետներ» յիշէինք: Սակայն մենք, մինչեւ 1915-ի Մեծ Եղեռնը, կը յիշէինք Հանգուցեալ րարունապետաց մերոց Կարապետի եւ Պաղտատարի, որք...»: Իսկ ինչ կը վերաբերի երկրորդ մասին, այն եւս նոյնանման սխալ մը է՝ անտեսում կամ մոռացում նոյնքան բաղմամբայն եւ սրտածու ու տէտէ կոչեցեալ Կարապետ Վրդ.ի անունն: Այս վերջինն սխալին զարմանալի կոչուելու չափ ակնարակ երեւոյթն այն է, որ ինչպէս իրենց անունն ներք (Կարապետ եւ Պաղտատար) անբաժան էին ոեւէ առիթով, նմանապէս անբաժան էին իրարմէ անոնց կից գերեզմանները, կարելի չէր մէկին ուխտի երթալ առանց միւսին ալ դացած ըլլալու եւ, իրապէս, Ձնքուչիները այս երկու երախտաւորներու գերեզմաններուն ո՛չ միայն ուխտի կ'երթային, այլ եւ կը Հաւատային ու կը վիսպէին, թէ անոնց վրայ լոյս կը ըլլայէր...: Այնքան կարճ ժամանակ կեցած էր Հայրենասէր Սրուանձտեանց Վարդապետը մեր վանքէ եւ այնքան խոր կ'ընտանէր անոր ձեռագիրներու մի քանիսին կարեւոր յիշատակաւորներն օրինակելու աշխատանքով, որ ո՛չ Ձնքուչ այցելելու եւ ո՛չ նոյնիսկ վանքին մէջ թաղուած Կարապետ եւ Պաղտատար վարդապետներու լուսաբուրդի գերեզմաններն այցելելու պատեհութիւն ունեցած չէր, այլապէս բարեյիշատակ Կարապետ Վրդ.ի անունը չէր անտեսուի:

Ն. Եպո. Մովսէս, մեր բարեկամ խուսակա՛ն բանասէրը, Կարապետ Վրդ.ի պաշտօնավարութեան սկզբի տարեթիւը 1792 գրած է, ինչ որ մեր վանքին արժանահաւատ պատմիչ Տ. Մովսէսի յիշածն է Թորոս Աղ-

բար Բ. Ի մէջ եւ ճիշդ է, որակայն վախճանի տարեթիւը դրած չէ, զգուշանալով դործելէ սխալ մը, որ զործած են մեր վանքի վանահայրերուն գաւազանագիրքը դրել փորձող միւս բանասէրները։ Սակայն Պաղտատար Վրդ. Ի պաշտօնավարութեան թէ՛ սկզբի եւ թէ՛ վախճանի անոր տարեթիւերը (1841-1880) անճիշդ են (Միոն, 1957, Հոկտ.-Նոյ., թիւ 10-11)։

Լաւ կշռադատող, զգուշաւոր բանասէր Ն. Նպս. Մովսկան թեթեւ սխալ մ'եւս ըրած է Միոնս Վրդ. Ի պաշտօնավարութեան սկզբի թուականը դնելով 1884 (Անդ.), զարձեւալ առանց վախճանի տարեթիւին, որ, ինչպէս տեսանք վերեւ, 1895-ն է, երբ մեր վանքը թալլեցին ու Հրկիզեցին եւ զինքին ալ իսլամացուցին ու թլփատեցին։ Այնտեղ ալ վերջացուցած է Մովսկան Նպս. մեր վանքի վանահայրերուն իր գաւազանագիրքը, զգուշանալով իրնալ չինձու Վառնահայր-առաջնորդներուն եւ չինձու թուականներու լաթիւրինթոսի մը մէջ, ուր, ինչպէս պիտի տեսնենք առորեւ, զլորտած են ուրիշ բանասէրներ՝ առաջնորդուելով անկատար, թերի եւ չփոթեցուցիչ աղբիւրներէ եւ կամ այլոց գրութիւնները մեկնաբանելով կամայականօրէն։

Մեր վանքի ԺԹ. դարու վանահայրերուն պաշտօնավարութեան շրջաններուն, հետեւաբար եւ Չնքուշի առաջնորդներուն (Վառնահայրն առաջնորդն էր միանգամայն)։ Թորոս Աղբար, Բ., էջ 187) մասին ծանր սխալներ զործած են Վահէ Հայկ (Ոսրբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դատար. էջ 517-519) եւ անկէ օրինակող Տոքթ. Հ. Համադասյ Ոսկեան (Հանդէս Ամսօրեայ, 1961, թիւ 1-4, յետոյ մուծուած «Ոսրբերդի, Տիարպէրքի, Սեբաստիոյ ու Տրապիզոնի Վանքերը» գրքին մէջ, էջ 212-214)։

Կը գէշ Հ. Համադասյ Ոսկեան, «Կարապետ Վ. 1792-1801»։ Այս տողի առաջին տարեթիւը (1792) ճիշդ է, օրինակուած ըլլալով մեր վանքի ստուգաբան պատմագիրն։ Սա աղաղակող սխալը (1801) ուր-

կէ՞ բուռաւ։ Վահէ Հայկէն եւ զայն օրինակող Տոքթ. Հ. Ոսկեանէն կ'ակնկալուէր որ տրամաբանէին, թէ Տ. Մովսէսը ապրած է 1801էն ետք եւ իր պատմագրութիւնը հասցուցած է մինչեւ 1808 (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 471-472) եւ խօսք ըրած չէ Կարապետ Վրդ. Ի վախճանման կամ անոր յաջորդի մասին, Կը նշանակէ թէ Կարապետ Վրդ. վախճանած (կամ պաշտօնանկ եղած) չէր գէթ մինչեւ 1808 թուականը։ Ընդհակառակը, մեր ճշմարտախօս պատմիչը հասկըցուցած է, թէ Կարապետ Վարդապետ առաջնորդ էր եւ կ'ապրէր մինչեւ 1808 թուականը, անոր մասին գրելով՝ «որ կայ եւ վարէ գիշխանութիւն» (Անդ., էջ 462)։ Ու թէ զարմանալի, այլ ապշեցուցիչ կը դառնայ այս սխալը, երբ նկատի առնենք, որ Վահէ Հայկ ո՛չ միայն տեսած, այլեւ օրինակած է այս Ծ բառերը (ՈԱՌԴ, էջ 577)։ Իսկ Տոքթ. Հ. Հ. Ոսկեան եթէ Թորոս Աղբարին մէջ տեսած չէր, Վահէ Հայկին դրքին մէջ տեսած ըլլալու էր։ Կը շարունակէ Հ. Հ. Ոսկեան. «Պաղտատար Վ. Տիարպէրքի» (1836-1841)։

Այս, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդած վեց վանահայր-առաջնորդներուն անուններն ու անոնց պաշտօնավարութեանց թուականները վրիննայական միարանր օրինակած է Վահէ Հայկէն, ինչպէս ըսինք վերեւ։ Վ. Հայկի սխալներուն մասին վարէ մեր դիտողութիւնները կը վերաբերին առոր ալ, Մենք կ'անտեսենք նոյնիսկ այն քմահաճ բացատրութիւնները՝ զորս դրած է Հ. Ոսկեան այս տողին ներքեւ, իր օրինակածին ինքնատուգնութիւն մը տալու ընտանքօրիկ ճիշդի։ Սակայն չենք կրնար անկատար թողուլ ոչի երեւոյթը, որ սխալ ըլլալէ սուելի մեղանշուած մ'է բանասիրութեան արուեստին դէմ։

Վահէ Հայկէն օրինակած «Պաղտատար Վրդ. Տիարպէրքի» Բ. անգամ 1847-1863» տողին միայն անունը (Պաղտատար Վ. Տիարպէրքի) պահելով, աւելցուցած է Հ. Հ. Ոսկեան՝ «Հմմտ. վերը», զոր կը նշանակէ՝ 1836-1841 եւ փակագծի մէջ դրած է «Հմմտ. Փոնջ 1894, Թ. 2938»։ Յետոյ Վահէ Հայկի սխալ գաւազանագրքի շարքին

ուրիշ մէկ տողին՝ «Մինաս Վրդ. Ամբիկ-
հան Մալաթիացի (1866-1876-1895)»-ին
«1876»ը վարպետութեամբ մը զեղչելէ ետք
(որուն համար շնորհաւորելու է զինքը, որ-
ովհետեւ այդ թուականը ո՛չ թէ սխալ է,
այլ եւ անիմաստ՝ այդտեղ), Հ. Հ. Ոսկեան
գարձեալ այդ տողին ներքեւ դրած է
«Հմմտ. Փոռնի 1894, Թ. 2938)»:

Մեզ այնքան չ'զարմացներ բանասէր եւ
հիշիկակ Հ. Հ. Ոսկեանի սխալիլը, որ
մարդկային է: Մեզ կը զարմացնէ անոր կա-
մայականութիւնը հանդէպ բանասիրական
արուեստին: Տեսանք, թէ երկու տեղ ան
կ'ուզէր որ մենք համեմատենք Պաղտատար
եւ Մինաս Վարդապետներու պաշտօնափա-
րութեան ժամանակաշրջաններու մասին իր
ուռած թուականները (թէեւ սխալ՝
Փոռնի 1894 տարւոյ թիւ 2938ի հետ: Արդ,
մենք մեր գրաւեղանին վրայ ունենք
Փոռնիի այդ թիւը եւ ամբողջութեամբ, ա-
ռանց բառ մը կամ կէտ մը փոփոխելու,
կ'արտագրենք անկէ իր մատնանշած թրդ-
թակցութիւնը, որ կը վերաբերի Չնքուշի
վանքին, գրուած Եղեգիայէն (Ուրֆա) —

«Եղեգիա, 28 Յուն. 1894—

«Սիրահայեաց Վանքն.— Չնքուշ քաղա-
քէն իր քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի՝
արեւելակողմէ կիսաբլուրի մը վրայ բարձ-
րացած են Չնքուշի Սիրահայեաց Աստուա-
ծածնի Վանուց գմբէթազարդ տաճարը,
յանդատունը, վարդապետաց՝ միաբանաց
ու ուխտաւորաց սենեակ, որահ եւ դահլիճ-
ներ: Վանքին կենքը տուած է անձնուէր
Պաղտատար եպիսկոպոս՝ հանգուցեալ վա-
նահայրն, ոգևորութիւն ու փառք տուած է
ձորա արժանաւոր յաջորդն՝ (մեհ'ը ընդգյո-
հեցինք այս բառը, որուն պիտի ակնարկենք
տորեւ — Գ. Գ.) արդի վանահայր Գեոր.
Մինաս Ծ. Վարդապետ ծերունի ճշնա-
ւորն: Վանքին միաբանք՝ ծեր պապիկներ,
պառաւ մամիկներ են, որք ամուսին ու գա-
ւակ զերեզմանի տուած, արուեր՛ին վանուց
նուիրած են:

«Կան 6-8 պատանիներ ալ՝ բախտէն լըճ-
եալ որբեր, սոքա վանահօր սանունք են,

ուսանող եւ միանշամաքն վանուց երգեցիկ
յպրենքը»:

«Վանահայրը այդ վանուց չորս պատե-
րուն մէջ երիտասարդ կենքը խամրած,
սիրտն սպաննած, 48-50 տարիներէ ի վեր
փակուած է անդ: Սրտեղու այդ գերեզմա-
նին մէջ Տ. Մինաս Վարդապետ՝ Բագոսի
տաճարին ծուներ չէ դրած, սիրտը՝ Աստու-
ծոյ, կենքը վանքին նուիրած, եկամուտ-
ները բաղմապատկած, չիւթականին հետ
բարոյական վարկը բարձրացուցած է, դը-
րախտանման պարտեզ մը հացուցած, վա-
նուց շուրջը որթատունկեր տնկած, վանքին
սպաղան սաղանջովմ է, ութսուն տարե-
ւերու ծանրութեան ներքեւ, սիրտը փա-
վաջ, ողիւն խանդ ունի դեռ Մինաս Վարդա-
պետը, իւր վերջին նպատակն է՝ վանքին
մէջ գիշերօթիկ մը բանալ (ընդգծումը մերը
— տեսնել ծանօթ. 1) որք եւ աղքատիկ աղա-
յոց համար, երկինք թող պահէ իւր բաղ-
ձանաց հետ՝ սրբակեաց վարդապետ, բա-
է սանէ՛ Չնքուշի ճշնաւորը: Ուղեւորն»

Կը խնդրեմ, սիրելի քնթերցող, անգամ
մ'եւս կարդա այս գրութիւնն եւ ըսէ, թէ
ի՞նչ աղերս ունի, 1894 թուականին մեր
վանքն այցելած Ուրֆացի Ուղեւորնին այս
սպալարուած(1) գրութիւնը Պաղտատար եւ

(1) Բացատրեմք այս ճաղապարհածքը: Իբրեւ թէ
«Վանքին մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը բանալ»
«վերջին նպատակ» (Ուղեւորն) ունեցող Մինաս
Վրդ.-ը Վանքին մէջ արդէն բացուած եւ բարեշնչող
տարիքում մը բոլորած գիշերօթիկին արժանաւոր
ուսուցիչ Թիկատիցին (Յովհ. Տարաբիւնեան) վը-
տարած եւ շղարկած ալ վերացուցած էր յոսանա-
ւորեալմը, եւսմաւայն իր իսկ խոստովանութեան
(Եր. Ձեռ. Թ. 2796, էջ 344-347), մեմէ կ'աւել-
ցնեմք նաեւ ճեղքամտութեամբ, որովհետեւ ամուս-
նանուն գաւառագետ վարժապետը (Թիկատիցին)
Մինաս Վրդ.-ի ընդ ընդ բաղձացած միջնադարեան կրօ-
նական դպրոցէն կերտած էր արդիական հետաքննող
աւ մեր (Ձեմուշցի) պապերուն ու հայրերուն բառ-
աւանդն եւ ուրում ինք հագելիմ նախապիկ էր:
Սյս պատճառով Ձեմուշցիները խոսոված էին Մինաս
Վրդ.-էն, որ բնական էր մեր պապերուն ու հայրե-
րուն, որոնք Պալսապա մատուցին մէջ զինք իր առ՝

Մինաս Վարդապետներու պաշտօնավարու-
թեան ժամանակաշրջաններուն հետ:

Ապսպրուած այս թղթակցութիւնը եթէ
սեւէ բան պէտք էր թելադրել Տոբթ. Հ. Հ.
Ոսկեանին, այն էր, թէ Մի՛նաս Վրդ. յա-
ջորդէ էր (տե՛ս մեր բնդգծումը վերեւ)
Պաղտատար Վրդ.ին (Հարժանաւոր՝ թէ ա-
նարժան, այդ այլ Հարց է), հետեւաբար սը-
խալ մըն էր հրիւրորդ Վ. Աջապահեան 1864-
1866ը, որ Վահէ Հայկ ղեւեղած էր Պաղ-
տատար եւ Մինաս Վարդապետներուն մի-
ջեւ: Եւ եթէ այս թելադրութեան անալոյժ
դուրս ձգէր Հ. Հ. Ոսկեան այդ միջանկեալ
սխալ տողը, մասամբ ձօտեցած կ'ըլլար
ճշմարտութեան ու, մանաւա՛ղ, իրապէս
ինքնատուութիւն մը տուած կ'ըլլար իր
գրածին:

Արդար ըլլաւու համար ըսենք, թէ Վահէ
Հայկ Զանք բրած է Ձնքուշի Վանին ժԹ.
զարու վանահայրերուն պաշտօնավարու-
թեան ժամանակաշրջաններու մասի՝ իր տը-
ւած թուականներն ստուղելու, բայց յաջո-
ղած չէ, որովհետեւ իր աղբիւրներն անկա-
տար էին եւ քիչ մըն ալ չիտթեցնող (Կրկե-
նենք, ինչպէս որ վերեւի, Տոբթ. Հ. Հ.
Ոսկեանի սխալներուն մեր դիտողութիւն-
ները կը վերաբերին Վահէ Հայկին այ, նոյն-
պէս ստորեւ եղածներն ալ կ'երթան նաեւ
Հ. Հ. Ոսկեանին, որ օրինակած է Վահէ
Հայկը):

«Կարապետ Վրդ. (1792-1801)»: Այս սը-
խալի մասին տես վերեւ:

բաղ հասակովը մերկացուցած էին (Արեւիք, Թ.
190, Օգոս. 20/Սեպ. 1, 1884), իսկ Միմաս Վրդ.
մէկ կողմէ երաժարակամ էր մերկայացուցած եւ
միւս կողմէ ալ գրգռած Պաղտ պամուխտ Ատիշ-
ցիները եւ անոց միջոցաւ ազգած կնդր. վարչու-
թեան վրայ՝ երաժարակամը չընդունելու (Անդ. քիւ
240, Հոկ. 19/Նոյ. 1, 1884): Անտ այսպիսի պայ-
մաններու ներքեւ, օգտուելով Ուրբաղի Ուղեւորին
վաճէ այցելելէն, խորամանկ Միմաս Վրդ. ա-
ղբարար եր այդ գովառանկամ քաղաքացուքիմը,

«Պաղտատար Վրդ. Տիարպէրբրի (1811-
1836-1841) (ԽԱՄԴ, էջ 577):

Փակզածի մէջէ կէտերը աւելորդ են, ո-
րովհետեւ Պաղտատար Վրդ.ի պաշտօնա-
ւարութիւնն սկսած է 1836ին: Սակայն ուր-
կէ՞ է սա 1841-ը, որ, բոտ Վ. Հայկի, Պաղ-
տատար Վրդ.ի պաշտօնավարութեան ՎԱ.
անդամն է վախճանին կը վերաբերի: 1841
թուականը կը դտնուի միայն Պաղտատար
Վրդ.ի նորակերտած Վանիի եկեղեցւոյն
զրահ, վրայի արձանագրութեան մէջ, զոր
Վահէ Հայկ օրինակած է ամբողջութեամբ
(16 մանրատառ տող) յոյն սիւնակին ներ-
քեւ: Զուգելով ամբողջութեամբ մէջբերել
այդ երկար արձանագրութիւնը, կը բաւա-
կանանանք ըսել, թէ համաձայն անոր, մեր
վանքի եկեղեցին բոլոր շինուածքով ի հիւ-
մոնց վերստին կանգնեցաւ Պաղտատար
Վրդ.ի հաղաւթ Զանք եւ վաստակովք
1841-ին: Կրկենք, Վ. Հայկին (եւ զայն օ-
րինակող Հ. Ոսկեանին) կ'անկակաւէր, որ
տրամաբանէին, թէ սեւէ առաջ՝ որդ-վանա-
հայր, որ հաղաւթ Զանք եւ վաստակովք
Հոյակապ եկեղեցի մը կը կանգնեցնէ, պա-
տօնանկ չ'ըլլար շինարարութեան: աւտո-
տին: Պաղտատարն ըսի, որովհետեւ Վահէ
Հայկ ընդունելով թէ վախճանած չէր, «Վ.
անդամ» ալ զայն բաղմեցուցած է ամբողջ
միայն (ինչպէս պիտի տեսնենք):

«Մովսէս ԲՆՆ. 1847: Կ. Պրոսպ. Պաղ-
տարարարն զայն նշանակած է առաջնոր-
դական տեղուպահ եւ պէրաթ ստացած անոր
անունինը»:

«Պաղտատար Վրդ. Տիարպէրբրի (Բ.
անդամ), (1847-1863) Առաջնորդական տե-
ղապահ կը նշանակուի պէրաթով (Թորոս
Աղարար, էջ 188)»:

Այս որքա՞ն շիտթութիւն: Թորոս Աղ-
արարի մէջ աղպիսի տեղեկութիւն չկայ եւ
չէր կրնար ըլլալ: Էջ 188ին մէջ Սրուան-
տեանց Վրդ. միայն մէկ պարբերութիւն
նուիրած է Պաղտատար Վրդ.ին, այն ալ,
դրեթէ ամբողջութեամբ, մաս ուր մաս,
Վահէ Հայկ արտատպած է իր գրքի 577 է-

ջին մէջ՝ Ուրեմն, ինչպէ՞ս բացատրել սխալ զԲ. անգաման եւ «1847-1863»-ը: Ստորեւ պիտի բացատրենք, փաստաթիթեթու լոյսով, զԲ. անգաման եւ «1847»-ը, բայց ա՛ր բացատրելի է «1863»-ը: Այդ թուականին վախճանած չէր Պաղտատար Վարդապետ: Թէեւ Վահէ Հայկ վախճան տուած է անոր պաշտօնավարութեան, սակայն կ'ընդունին, թէ ողջ էր, քանի որ «1867»-ի. Երուսաղէմի Վանքին նուիրած է. . . կը գրէ: Ուրեմն, դարձեալ պաշտօնած կուծին եւ դարձեալ՝ կր փառահեղ շինարարութեան աւարտին (Չնուշի եկեղեցին Հիմանց նորակերտած էր առաջնորդարանի, զպրոցի դասարաններու եւ Հիւրասենեակներու եռաթաղ կոթողային շէնքով մը եւ եկեղեցւոյ օծումս կատարուած էր 1860-ի խաչվերացի տոնին, ձեռամբ խարբերդի առաջնորդ Տ. Արիստակէս Եպս. Դերձակեանի — Վահէ Հայկին՝ կ'ակնկալուէր, որ գոնէ ծանօթ ըլլար ԺԹ. դարու վերջին կիսուն իր ծննդավայրի առաջնորդին կենսագրութեան...)(2): (Եր. Ձեռ. Թ. 2796, էջ 231):

Բայց թողունք առողջ տրամաբանութեան եւ խորհրդածութեան թելը եւ անցնինք դրանոր, ա՛նհրճելի փաստին: Մենք մեր ձեռքին տակ ունինք Հարազատ պատ-

ճէնը Պաղտատար Վրդ.-ին, 1864 Օգոստոս 28 Թուակիր Չնուշին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին դրած ձեռագիր նամակին:

«...Քանի՜ քանի՜ ազգօգուտ գրութեանց պատասխան ոչ գրելոյս պատճառ՝ բազմափիշտ եւ ծնրապաշար (ձենք կ'ընդլծենք այս բառը, որ վարն ալ կրկնուած պիտի գտնենք — Գ. Գ.) տկարութիւնս է, թէեւ տաշնըհինգ տարիէ յուրով զհրաժարականս տուեալ եմ, բայց իրկու ամ է, որ լուրջովիմք անկեալ ի մահինս ողորմելի ցաւազարութեամբ եւ քան զուխուռն ամենից ի դեր՝ սաստիկ ծեղութեամբ եղեալ՝ կարեկցութեան ալլըց կարօտ եմ, եւ կամ եղեալ ի սննեակի իմիք նորաշէն եկեղեցւոյ...»:

Կը նշանակէ, ուրեմն, թէ 1864 տարին Չնուշի առաջնորդն էր Պաղտատար Վրդ., որուն Հրաժարականը աւելի քան 15 տարի առաջ, ծերութեան օրէն պատճառով տրուած, ընդունած չէր Պատրիարքը: Այս մի քանի տողով կը բացատրուին երկու չիոթեութիւնները Վահէ Հայկին: Առաջին՝ «1863»-ը սխալ է, Պաղտատար Վրդ. պաշտօնակ եղած չէ այդ տարին եւ չէր կրնար ըլլալ յուսարձանային շինարարութեան մը աւարտին: Երկրորդ՝ 1847-ին երբ Պաղտատար Վրդ. իր Հրաժարականը տուած է ծերութեան պատճառով, Պատրիարքարանը թէեւ ընդունած չէ Հրաժարականը, բայց իրեն տուած է օղնական փոխանորդ մը՝ յանձին Մովսէս Քահանային: Շատ Հետաքրքրական եւ նշանակալից ու չիոթեցուցիչ հանդամոնք մը աւելուած է այս իրողութեան հետ, եւ Վահէ Հայկը չենք մեղադրեր իր չիոթեութեան համար: Բացատրենք մեր ձեռքին ներքեւ գտնուած փաստերով:

Մենք վստահ ենք, թէ Վահէ Հայկ իր ձեռքին տակ ունէր ո'չ թէ պատրիարքարանին, այլ Թուրք պետական արձանագրութիւնները՝ Չնուշի առաջնորդներու պէրաթերուած վերաբերեալ:

Ան ալք արձանագրութեանց ալն Հաւանքները, որոնք կը վերաբերին 1847 Թուականին եւ Մովսէս Քահանայի ու Պաղտատար Վրդ.-ի Հաւանքներուն:

(2) Կը գրէ Վահէ Հայկ, Խարբերդի առաջնորդ Արիստակէս Եպս. ի մասին. — «1859 (իմ). տակաւին վրդ. Խարբերդի առաջնորդ կ'ընտրուի եւ 1860-իմ տաճարով իր պէրաթը, կը մեկնի Խարբերդ, արւմտ վրայ Եպս. կը ձեռնադրուի 1861-իմ» (իւն. 7, էջ 539):

Միմիջեւ 1860-իմ արդէն Եպիսկոպոս էր Արիստակէսը, համաձայն ամոր ժամանակակից եւ մէկ կարեւորում գործին ակամատես աւ մասնակից Միմաս Վրդ.-ին որ կը գրէ. Ձեռնուշի առաջնորդ Պաղտատար վրդ., եկեղեցւոյ շինութիւնը եւ անքին աւարտուած մը աւարտելէմ Եպս. Հայկին Խարբերդ գերապատիւ Առաջնորդ Տ. Արիստակէս Դերձակեանին զրկելով բերել տուաւ (Ձեռն. Եւ 1861) քաւակամի վերացմամ Խաչի տոնին յիշելով Սրբազայնը պատարագին . եւ մեծահաւեր արարողութեամբ օծմամ կարգը կատարեց» (Եր. Ձեռ. Թ. 2796, էջ 231):

Թիւ 1-ը կը վերաբերի 1839ին Պաղատաւար Վրդ-ին տրուած առաջնորդական հրովարտակին:

«Թիւ 2- Յիշեալ կրօնաւորի պաշտօնանկութեամբ, առաջնորդութեան կոչուեցաւ բնիկ Ձնքուշի Մովսէս կրօնաւորը՝ բարձրագոյն հրովարտակով, Մուհարրէմի միջինքին, 1263 տարւոյ մէջ:

«Թիւ 3- Յիշեալ քահանայի պաշտօնանկութեամբ, առաջնորդութեան կոչուեցաւ նախորդ առաջնորդ Պաղտատար կրօնաւորը՝ Համաձայն բարձրագոյն հրովարտակի, 1263 տարւոյ Սաֆէր ամսոյ վերջաւորութեան»:

Հարազատօրէն եւ ամբողջութեամբ արտադրեցինք վերջին 2 հատուածները, որպէսոր հասկնալի բլլայ չփոթութիւնը Վահէ Հալիկին, որ գոհն է թիւրքիմացութեան մը:

Լուսնի (կամ մահմանականութեան) 1263 տարին 1874-ն է, Վահէ Հալի երկու հատուածներուն (կամ Մովսէս ԲՇնյ-ի ու Պաղտատար Վրդ-ի պէրաթներուն) այդ թրուականը դրած է, առանց այդ թրուականին հետ յիշուած ամիսներուն՝ Մուհարրէմի, որ առաջին ամիսն է, եւ Սաֆէրի, որ երկրորդ ամիսն է: Ուրեմն Մովսէս Բահանայի «առաջնորդութիւնը», ըստ այդ հրովարտակներուն, տեւած է առաւելին մէկուկէս ամիս: — «Մուհարրէմի միջինքին» (կէս) «Սաֆէրի վերջաւորութեան», երբ «նախորդ Պաղտատար կրօնաւորը» վերադառնալով պաշտօնի կոչուած է: Կարելի՞ է ընդունիլ այսպիսի իրողութիւն մը, մանաւանդ նկատի ունենալով Պոլսոյ հեռավորութիւնը Ձնքուշին, ուր այդ թրուականին հեռագիր չկար եւ ո՛չ ալ կանոնաւոր պետական թղթատարութիւն:

Ի՞նչ էր, ուրեմն, իրողութիւնը եւ ո՞ւր էր թիւրքիմացութիւնը:

1854ին, սուլթանական ֆէրմանով, առաջնորդ Պաղտատար Վարդապետ Ձնքուշի եկեղեցին նորակերտած ատեն, «եւր չըլա»-օլատը մարդաչափ մը բարձրացաւ, Ձնքուշ չարապղծութեան տաճկաց ոմանք նարբերդու կուսակալին բողոքելով չէնքն արգիլելու

հրաման բերին, որով կուսակալը հոն ուղեց թէ՛ Առաջնորդը, թէ՛ վարպետներ եւ չինեյ տուղթները, առարկելով որ դուք թաղաւոր խարած էք եւ թերեւ տուած հրովարտակի՞դ հին չէնքին համեմատ չէ (կուսակալին այս առարկութիւնը ճիշդ էր, բայց մեր նիւթին դուրս ըլլալով՝ չենք մտնել մանրամասնութեանց մէջ, թէեւ շատ յատկանշական եւ անոնք): Սբ. Հայրը իր ծերութեան առթիւ իր կողմէն Տէր Մովսէս ԲՇնյ-ն որդեց զրկել...» (Եր. Զեռ. Թիւ 2796, էջ 229):

Ուրեմն, Մովսէս ԲՇնյ-ն կուսակալին այնանցուած Առաջնորդական փոխանորդն էր (մոռնալու չէ: որ Վանքը միաբաններ կային, որոնցմէ մին, օրինակ Մինաս Վրդ.ը հրաւիրակ զրկած էր նարբերդ. Մանթ. 2): Կամաց-կամաց կը պարզուի թիւրքիմացութիւնը:

Պաղտատար Վրդ-ի ծերութեան պատճառով (վերեւ յիշուած երեք անգամ, եւ մեկը ընդգծեցինք) տուած հրաժարականը (1846ին) չուղեւով ընդունիլ, Պատրիարքութեանը դիմած էր Սուլթանի կառավարութեան՝ Տէր Մովսէսը Թուրք կառավարական իշխանութեանց կողմէ Ձնքուշի առաջնորդական փոխանորդ ճանչցնելու նպատակով եւ արգիլեւք մէջտեղն է — թիւրքիմացութեամբ Թուրք կառավարութեանն կը ստացուի Պաղտատար Վրդ-ի պաշտօնանկութեան եւ Մովսէս ԲՇնյ-ի առաջնորդութեան հրովարտակ. թիւրքիմացութիւն մը, որ կարելի եղած է սրբադրել մէկուկէս ամիսէն: Հասկնալի է, թէ ձեւակերպութեան համար վերջին «պաշտօնանկութեան» եւ «առաջնորդութեան» հրովարտակն անհրաժեշտ էր: Պետութեան վարկն այդ կը պահանջէր...:

«Գրիգոր Եպս. Ալապահան Ստեգի 1864 Մեպոտ. 20—1866 Ապրիլ 9) ...»:

Զերկարելու համար կ'անտեսենք այս տողին յաւրդող երկարապատում բացատրութիւնը եւ կը յայտարարենք, որ ռուսորովի սխալ է այս: Այդ տարիներուն մեր Առաջնորդը՝ զբաղած էր Ձնքուշի մէջ շատ

կարեւոր շինարարութեամբ մը՝ ժամ մը հետեւէն եկած ջուրին քարէ խողովակները նորոգելով, Ատիշի եկեղեցւոյ շինութեան ֆէրման ձեռք բերելով, կ'ընէ։

Մինաս Վրդ. Ամրիկեան (1866-1876-1895)։ Գրիգոր Եպս. Աջապահեան երբ Զրնա յուշէն կը հեռանայ, 1866ին վերստին Ուրֆա երթալու համար, Պատրիարքարանը 1866 Դեկտ. 16ին Զնուշի Առաջնորդ կը կարգէ Մինաս Վրդ. Ամրիկեան Մալաթիա-ցի, Զնուշի Վանքին միաբաններէն։

Այս հատուածին սխալները աւելի շատ են քան բառերը։ Նախ ըսենք, թէ Պաղ-տասար Վրդ. իր առաջնորդութեան օրով, 1871-1872 նորակերտած է Ատիշի եկեղեցին, ձառնորդարանն ու սենեակները եւ մարմանած մեր վանքին մէջ 1873 Մարտ 8ին։ Երկրորդ, այդ թուականին Վանքը չմիաբաններ չկային, այլ կար միայն մէկ միաբան Մինաս Վրդ. Ամրիկեանը, որ «Հոն գտնուելու համար» (իր բառերն են ասոնք) լալորդած է Պաղտասար Վրդ. 1873ին, եւ ո՛ր թէ Զնուշ ոտք չկոխած «Գրիգոր Եպս. Սահգիւն» 1866ին։

«1880ին Զնուշը Պարբերդի առաջնորդութեան ենթակայ փոքր առաջնորդութեան մը կը վերապահուի»։

«1881ին Զնուշ կրկին կ'անջատուի Պարբերդէն»։

Իր դրածներուն, ճիշդ կամ անճիշդ, աղբիւրներ կցող Վահէ Հայկ այս յանդուգն յայտարարութեան աղբիւր չ'տար։ Ընթերցողներուն կը յիշեցնեմ «1841»ի թիւրիմաս-դութիւնը։

«Պետրոս Վրդ. Բագրատունի (1889) ...»։

«1892ին առաջնորդական նոր ընտրութիւն մը կը կատարուի եւ այս անգամ Մինաս Վրդ. Ամրիկեան առաջնորդ կ'ընտրուի»։

Այս էր պակաս, պիտի ըսէին մեր նահա-տակ Հայերը։ Ո՛ր կը կատարուի այդ ընտրութիւնը, Զնուշի՞ մէջ, եւ ո՞վ, ո՞րո՞նք կ'ընտրեն։ Մինաս Վրդ. Զնուշի-նե՞րը...

Ընտրութեան ի՞նչ խօսք կրնայ ըլլալ

մէկու մը համար, որ իր պաշտօնավարու-թեան ամբողջ ժամանակաշրջանին՝ համար կը դէ՞ «ցփերջ առանց պաշտօնական ար-տօնադրի մը, միմիայն հոն գտնուելու» հե-մար» (Եր. Զեռ. Թ. 2796 էջ 271)։ Եւ ինչ-պէ՞ս Զնուշիները քուէով առաջնորդ պիտի ընտրէին մէկը, որ կը գնահատի իրենցմէ ըսելով՝ «ո՛ր ժողովրդեան իսկ խնդրանքով գէթ փոխուլայ մի ի ձեռին» (Անդ, էջ 206)։ Զնեք ուղեր արդէն երկա-րած այդ յօդուածը աւելի եւս երկարել, բացատրելով թէ ինչպէ՞ս 1882-1895 Զրն-աշիներու հետ խոլմած, Մինաս Վրդ. Վանքէն Զնուշ գացած չէ՞ (Արեւելք, Թ. 190, Օգոստ. 20 / Սեպտ. 1, 1884)։

«Կորիւն Վրդ. Էլլիտիրէմեան (1898) կը նշանակուի Զնուշի առաջնորդ...»։

«Ենչիկ Վրդ. Գալիաքեան (1898-1915 ...)» 1905ին Զնուշի Սիրահայաց Ս. Աստ-ւածածին Վանքը ոչ մէկ միաբան ունէր եւ աշխարհական մը վանահայրի դեր կը կա-տարէր (Տրդատ Եպս. Պալեան, Բիւ-զանդիտն, Թ. 2053)։

Վահէ Հայկ իր գրութեանց կցած է «աղ-բիւրներ», որոնց մեծ մասը առնչութիւն ունին մեր վանահայր-առաջնորդներուն հետ, բայց մոլորեցուցիչ են։

Նախ ըսենք, թէ Վահէ Հայկի այս վեր-ջին երկու հատուածներն ալ սխալ են։

Հիմա ըսենք, թէ ի՞նչ է ճշմարտութիւնը ժ.թ. դարու Զնուշին վանահայր-առաջ-նորդներուն եւ 1895-1915 անոր ճառաջ-նորդներուն» եւ միակ վանահայրին մասին։

Յօդուածի սկիզբի 2 պարբերութիւն-ները կը սրբապրեն վերելի թեթեւ կամ ծանր սխալական բանասէրներու բոլոր, 1792-1895-ի անճշտութիւնները, բայց աւե-լորդ չ'ըլլար կրկնել. Զնուշն ու իր Վանքը ունեցած են միայն 3 վանահայր-առաջնորդ-ներ 1792-1895. Ատիշի Կարապետ (1792-1836), Տիգրանակերտցի Պաղտասար (1836-1873) եւ Մալաթիացի Մինաս (1873-1895)՝ յայտապահու-երը։

1895-էն մինչեւ 1915, երբ առաջնորդու-

թիւն ու վանահայրութիւն անջատուած էին կամ վանահայրն առաջնորդ էր այլեւս, եւ փոխադարձաբար, **Զնքուշ, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ենթակայ էր Տիգրանակերտի առաջնորդական թեմին**, որուն առաջնորդներն էին՝ 1895-1910 **Եղեկիէլ Ծ. Վրդ.** Արշակունի եւ 1910-1914 **Զաւէն Եպս.** **Տէր Եղիսիան** (յետոյ **Կ. Գոլսոյ Գառ-բարբ**) :

1895-98 **Զնքուշ ուղղակի կապուած էր Տիգրանակերտի առաջնորդարանին հետ** :

1898-1904 **կազմուեցաւ Զնքուշ-Բալու-Արզնի վիճակներու՝ Տիգրանակերտի առաջնորդութեան ենթակայ փոխ-առաջնորդութիւն մը, որուն աթոռն էր Բալու։ Այդ ժամանակի փոխ-առաջնորդներն՝ հղան՝ Եղնիկ Վրդ. Գալփազեան (1898էն մինչեւ 1899թ. վերջը — Վահէ Հայկ սխալմամբ զայն կը ներկայացնէ իբր առաջնորդ Զըն-քուշի 1898-1915), Նիկողայոս Վրդ. Ծրան-կիւլեան, (1900-1902) եւ Աղան Ծ. Վրդ. (1902-1904) :**

1904-1915, **գարձեալ Տիգրանակերտի առաջնորդութեան ենթակայ, փոխ-առաջնորդութիւն մը կը կազմէին Զնքուշ-Արզնի-Զերմուկ վիճակները, որոնց փոխ-առաջնորդը կը նստէր մերթ Զնքուշ, մերթ Արզնի։ Փոխ-առաջնորդներն այս ժամառա-կամի՛նցին՝ Յովհաննէս Վրդ. Տէր Յսկորեան (1904-1908), Եղրաս Վրդ. Սաղեան (1908-1910) եւ, կրկին, Յովհաննէս Վրդ. Տէր Յակոբեան (1910-1915) :**

Իսկ ինչ կը վերաբերի վանահայրու-թեան՝ 1895-1915 քսանամեակին Վանքը բո-լորովին աւերակ էր, եկեղեցին մոխրացած 1895-1908։ Այդ ժամանակաշրջանին Վանքը

վանահայր չունէր, որուն կարիքն ալ չէր զգացուեր Վանքի աւերակոյտին մէջ, ուր միայն բունը կը վայէին... Տրգատ Եպս. Գալեանի «աշխարհական վանահայր» կոչածը բոլոր վերապրող տարեց **Զնքուշիին** բուն ծանօթ ըմբարն (Եմուր) էր։ Վանքին բոլոր արտերն ու այգիները բոնագրաւուած էին, բացի մեծ արտէն, որ կ'երկարէր Վանքի բլուրէն մինչեւ Զնքուշի գետակը (աւելի քան 10 բոպէ քաւելով), բայց զայն եւս հերկելու եւ ցանելու սովորութիւն չու-նէին Հայերը եւ... ըմբարը ի զուր կը սպա-սէր այդ բարի օրումն։ Ան կը գիշերէր Զըն-քուշի եկեղեցւոյն անեակներէն միոյն մէջ։

1908-ի վերջերը, Օսմանեան Սահմա-նագրութենէն ետք, երբ գիշերակց շնորհիւ Առաջնորդ Եղեկիէլ Վարդապետի խրա-խոյսին ու մեր Թաղականներուն ու արհես-տաւորներուն խիղախութեան, շինուեցաւ Վանքի եկեղեցին (խորան) եւ այդ ապօրի-նութիւնն օրինականացուելով, Վանքը մա-սամբ վերակենդանացաւ, ունեցաւ միայն մէկ վանահայր՝ ալեւոր Եղիս Վրդ. Գա-ղանեան, Սեւերեկցի (1909-1915) :

Ահա ամբողջ ճշմարտութիւնը Ժ.Բ. զարու եւ Ի. զարու սկզբի Զնքուշին վանա-հայր-առաջնորդներու պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջաններուն մասին (անոնց դո-ւրեւին «Զնքուշապատմութիւն» Վախէմի պատ-մութիւնը բաժնին մէջ)։ Մենք կատարե-ցինք վերեւի սրբապրութիւնները՝ Հայ աղ-գային եկեղեցական պատմութեան մէջ մեր ծննդավայրին՝ Զնքուշի վերաբերեալ սխալ-ներու յաւերժացումը կասեցնելու միակ մը-տահողութեամբ։

ԳԱՌՆԻԿ ԳԵՈՐԳԵԱՆ